

ERZURUM'DA İLK OSMANLI YAPILAŞMASI

PROF. DR. HAMZA GÜNDOĞDU

1950 Konya'da doğumlu. İlk ortaokulu Konya'da, Liseyi K. Maraş'ta Maraş Lisesi'nde tamamlamıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden 1973'te mezun olmuştur. 1988'de doçent 1984 tarihinde de profesör ünvanlarını almıştır. Evli ve 3 çocuk babasıdır.

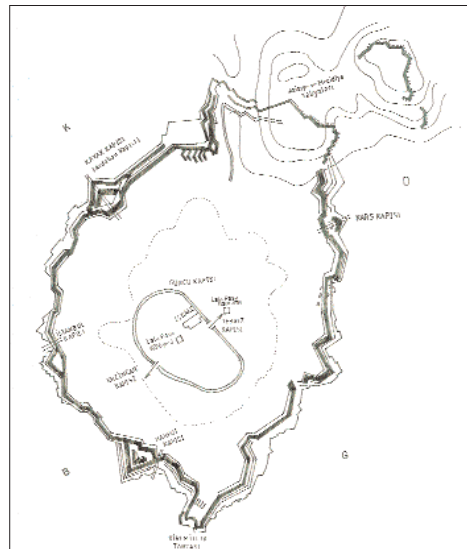
Tarihin derinliklerinde ilkin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinmeyen Erzurum'un, bu bölgede yapılan bilimsel kazı ve araştırmalarda M.Ö.IV. Binden itibaren yerleşim bölgesi ve kültürel veriler bakımından aktif olduğu tesbit edilmiştir. Ancak bugünkü yerleşim merkezi bakımından da Erzurum'un İran'dan gelen saldırılara karşı koymak üzere Bizans İmparatoru **Theodosius** tarafından 415-422 yılları arasında kaleli, surlu bir kent haline getirildiği bilinmektedir. Bu tarihten sonraki dönemde de **Theodosiopolis** olarak adlandırılan Erzurum'un zaman zaman **Bizans, Sasani ve Araplar** arasında el değiştirdiği, Milâdi I. Binin sonlarına doğru Bizansın kontrolünde doğunun en önemli ve müstahkem kalelerinden biri olduğu tarihi kaynaklarda yer almaktadır.

1048 yılında Bizanslılarla Türkler arasında meydana gelen **Pasinler Savaşı** sonrası Türkler, Erzurum Ovası'nda bulunan eski yerleşim merkezi **Karaz**'ı yakıp yıktıktan sonra, Karaz'dan kaçan halk, hemen yakındaki kaleli, surlu, daha büyük ve müstahkem kent görünümündeki Theodosiopolis'e gelerek sığınmışlardır. İşte bu tarihten sonra Theodosiopolis kaynaklarda **Erzen, Erzen-i Rum ve Erzurum** olarak adlandırılmıştır.

Malazgirt Zaferini takibeden yıllarda Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah zamanında 1080 tarihinde Gürcülerin elinden alınarak Selçuklu komutanlarından Ebü'l Kasım'a verilen Erzurum'da **Saltukoğulları Beyliği** kurulmuştur.

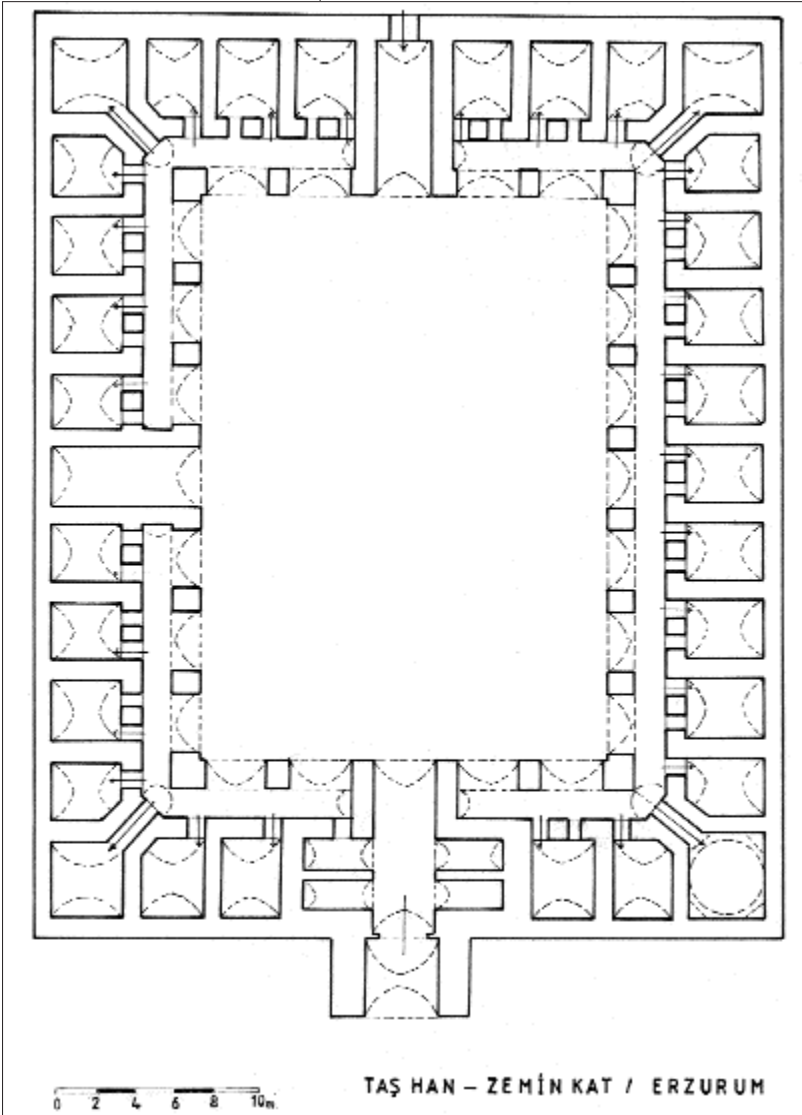
1201 yılından 1242 yılına kadar merkezi Konya'da bulunan **Anadolu Selçuklu Devleti**'nin serhat şehri olarak yönetilen Erzurum, 1242 yılında **Moğol** ordularının eline geçmiş ve pek büyük ölçüde tahribat görmüştür.

Moğolları takiben Erzurum'a **İlhanlılar** sahip olmuş ve kenti yeniden mi-

Resim 1: Matrakçı Nasub'un minyatüründe Erzurum

Çizim 1: XIX. yüzyıl sonunda Erzurum (Şehir-kale, genişletilen surlar, tabyalar)

Resim 2

Çizim 2: Taş Han
zemin kat planı

mari açıdan mamur ve ticari açıdan da zengin ve müreffeh bir kent haline getirmişlerdir. Anadolu Selçuklu Devleti-

nin fiilen ortadan kalktığı 1308 tarihinden sonra İlhanlı valilerinin Anadolu'yu yönetmek için merkez haline getirdikleri Erzurum'da İlhanlı hakimiyetinin sona erdiği 1335 yılına kadar önemli eserlerin yapımı devam etmiştir.

1335'ten 1514'e kadar Akkoyunlu, Karakoyunlu, Eratnalı, Timurlu ve Safavilerin nüfuz bölgesi olarak kalan Erzurum ve çevresi, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'nden sonra Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Osmanlıların yöredeki hakimiyetleri 1516-1517 yıllarında kesinleşmiş olmakla birlikte çok fazla el değiştirmekten dolayı hayli tahribolmuş ve nüfusu azalmış olan şehrin ilk tahriri 1518, ikinci tahriri 1520, üçüncü tahriri ise 1540 yılında yaptırılmıştır.

1518'den Cumhuriyetin kuruluşuna kadar geçen süre içinde Erzurum'da Osmanlı müesseselerinin her türünün inşa edildiğini, zaman zaman ortaya çıkan Rus istila ve işgallerine rağmen kentin, bir serhat şehri olarak orjinal dokusunun korunmaya çalışıldığını görmekteyiz.

Bu kısa tarihi geçmişin ardından Erzurum'da ilk ciddi yapılaşmanın, kenti burç ve surlarla çevrili, askeri önemi büyük bir merkez haline getirme çabalarının Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius tarafından başlatıldığı bilinmektedir.

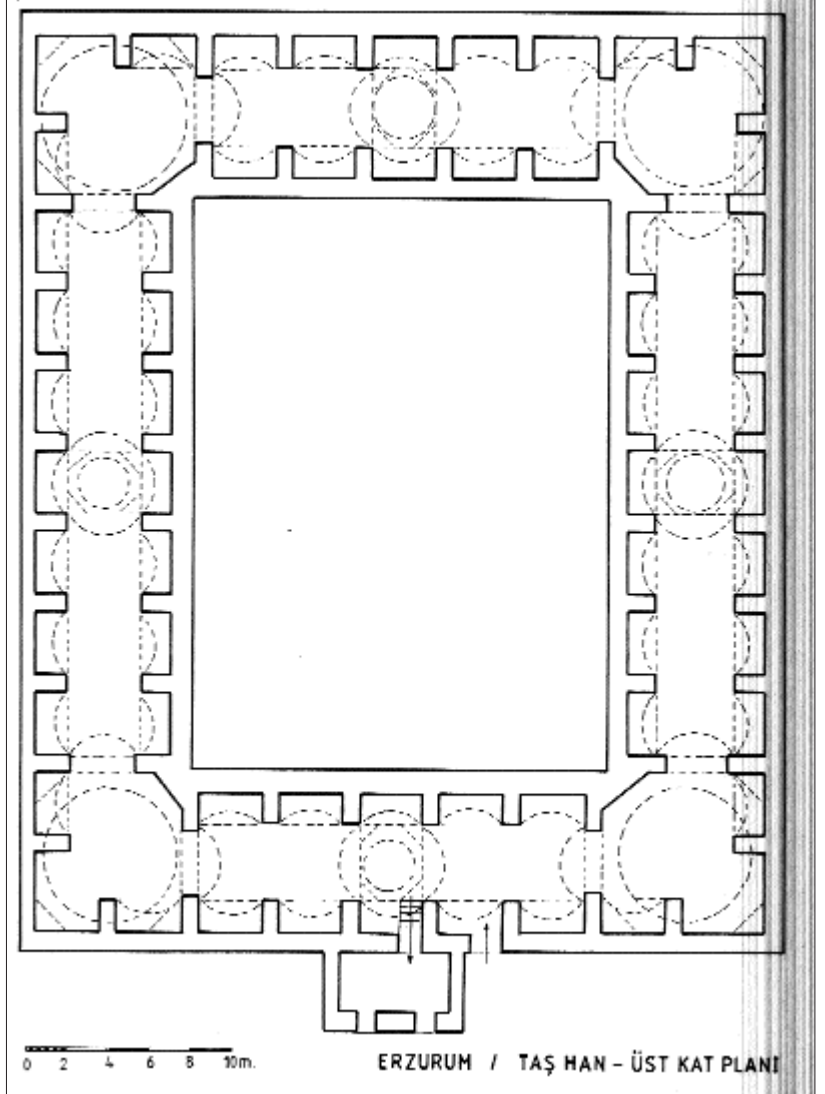
Malazgirt Zaferi sonrası Bizansın elinden alınan ve Saltuklu Beyliğinin merkezi haline getirilen Erzurum'da, Saltuklu ve Anadolu Selçuklu hakimiyetleri zamanında ilk Türk-İslâm yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde inşa edildikleri kesin olan Ulu Camii, Kale Mescidi, Saat Kulesi, Emir Saltuk Kümbeti ve diğer kümbetler yanında XIII. yüzyılın sonlarına tarihlenen Çifte Minareli Medrese ile XIV. yüzyılın başlarında yaptırılmış olan Yakutiye, Ahmediye ve Sultaniye Medreseleri hem mimarileri, hem süsle-

meleri hem de kullanılan malzeme bakımından dikkat çeken eserlerdir.

İlhanlıların Anadolu'da hakimiyetlerini kayb ettikleri 1335 yılından Osmanlılar eline geçtiği 1516-17 yıllarına kadar geçen yaklaşık 182 yıllık süreçte Erzurum'da dikkat çekici bir yapılaşmanın olmadığı ya da yapılan münferit eserlerin zamanla ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Ancak 1518 ya da 1520'lerde ilk Osmanlı tahrir kayıtlarının yapıldığı yıllarda şehirde, boş ve harap on iki mahallede dokuz zaviye bulunduğu, bu mahallelerin aynı zaviye isimleriyle anıldığı, diğer üç mahallenin adının bugün de yaşamaya devam eden **Tebriz Kapısı**, **Kars Kapısı**, **Erzincan Kapısı** gibi semtlere isim olduğu görülmektedir.

Osmanlılara geçişi ile birlikte yapılan tahrir kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, ilk yıllarda kentin herhangi bir yapılaşmaya tabi tutulmadığı, çok azalmış nüfusuyla ve birçok yapıyla harap bir konumda olduğu, bu durumun da **Kanuni'nin İrakeyn Seferine** (1534-1535)'e kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu sefere katılan Matrakçı Nasuh şehrin o günkü durumunu gösteren bir minyatür çizmiştir (Resim1). Kanuni'nin İrakeyn Seferi dönüşünde kendisine iltica eden **Dulkadirli Mehmet Han**'ı Erzurum'a Beylerbeyi tayin eden şehrin imarı ve iskânı için faaliyete geçildiği arşiv kayıt ve belgelerinden ortaya çıkmaktadır.

XVI. Yüzyıldan itibaren iyice belirginleşen Osmanlı iskân politikasına göre boş, tehlikeli ve stratejik bakımdan önemli yerleri iskâna açarak, mevcutların da şenlenmesini sağlamak amacıyla bazı yörelerde külliyeler kurdurulmuş, burada oturacak halka çeşitli vergi bağışıklıkları sağlanmış, böylece yeni yerleşim merkezleri meydana getirilmiş ya da bu tür özellik gösterip de nüfuslanamayan yerlere çevreden göçerler getirtilerek mecburi iskâna tabi tutmuşlar-

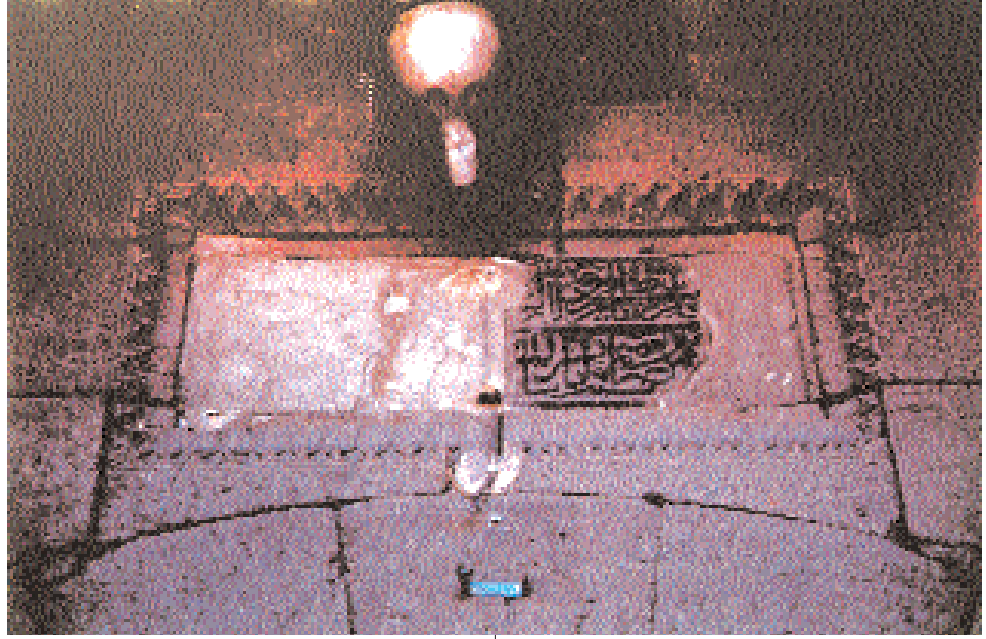

dır. Erzurum'un bu tarihlerde tam bir sınıf şehir olması, Gürcü sınırının kentin hemen bir kaç kilometre doğusun-

Resim 3

Çizim 3: Taş Han üst kat planı

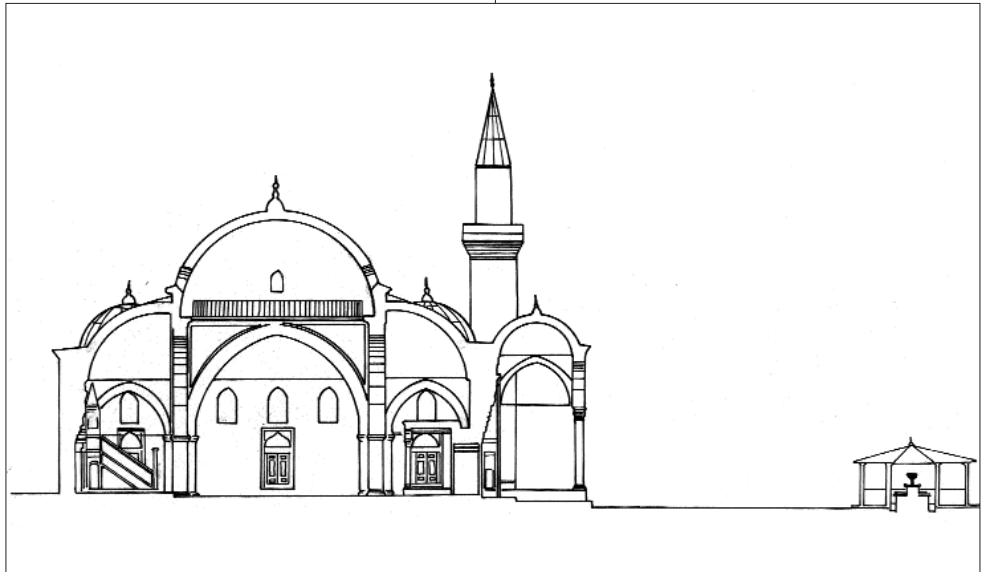
Resim 4

dan geçmesi, çevrede yeni fetihlerin yapılmasını gerektirmiş, 1540-1550 yılları arasında bu amaçla Gürcistan sınırı genişletilerek doğuda önemli bir güvenlik alanı oluşturulmuş ve dönemde şehrin imarına da önem verilerek şenlendirilmeye çalışılmıştır.

Erzurum'da ilk Osmanlı yapılaşmasının öncelikle askeri önem arz eden yapıların onarım ve inşası ile birlikte başladığı dikkat çekmektedir. Bu cümleden olmak üzere ilk onarım ve tahkimi yapılan kısmın da şehrin İç ve Dış Kale'si olması gerekmektedir. Oysa, Prof. Dr. D. AYDIN'ın tesbitlerine gö-

re, fetihden bir müddet sonra şehrin Kalesi harap durumda olduğu halde burada hemen bir kale komutanlığı kurulmasına girilmemiştir. Fakat İç Kalenin ancak 1550'li yıllar içinde onarım ve bakıma tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Zamanla kentin büyümesi, genişlemesi ve öneminin artmasıyla birlikte İç ve Dış Kale'den oluşan merkez kısmın, nüfusa dar gelmeye başladığı ve Kars Kapısı, Kavak Kapısı ve İstanbul Kapısı'na doğru oluşan mahalleleri içine alabilecek şekilde surların genişletilmeye tabi tutulduğu dikkati çekmektedir (Çizim 1).

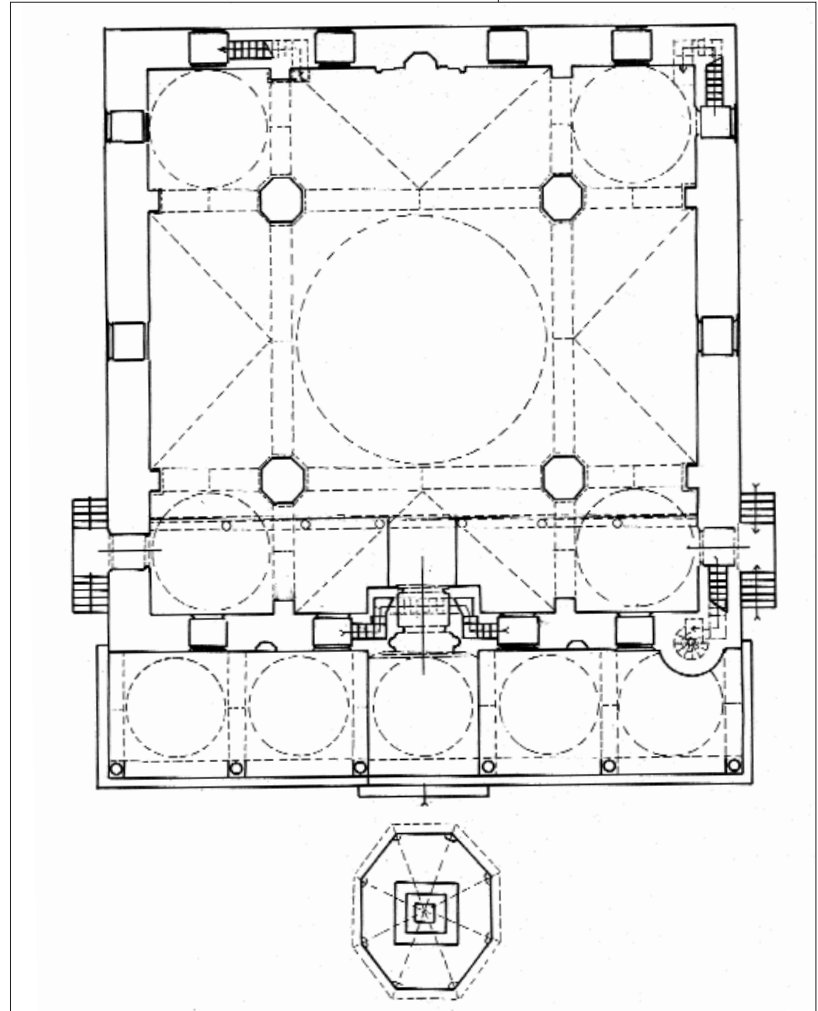
Çizim 5: Lala Paşa Camii ve Şadırvanı (kesit)

1540'lı yıllarda Erzurum Beylerbeyliği'nde bulunan Mehmed Han, çeşitli taşınmazları satın almak suretiyle şehrin imarını esas alan bir çalışmayı da başlatmış bulunuyordu. Satın alınan mülkler arasında; bir hamam, bir kervansaray, bir bozahane, bir bezirhane, 277 dükkan, 20 değirmen v.b. bulunuyordu. Ayrıca bir mumhane, bir de boyahane onarılarak işletmeye açılmış ve şehirde bir canlılık meydana getirilmiştir.

1540 yılında Erzurum'da yaptırılan üçüncü tahrir kaydına göre, daha önceki tahrir kaydında (1520) on iki mahalle olarak belirtilen kentin büyüyerek 27 mahalleye yayıldığı ifade edilmektedir. Bu genişlemeye paralel olarak yapı adlarında da çeşitlilik ortaya çıkmakta, Dulkadirli Mehmed Han'dan sonra Beylerbeyi olan Ferhat Paşa'nın da çok sayıda taşınmazı üzerine tapuladığını öğrenmekteyiz. Bu yapılar, gene D. Aydın'ın tesbitlerine göre; Mekeçoğlu, Gurmana, Yakutiye adlarıyla bilinen üç kervansaray, üç bezirhane, bir harap kilise, altı harap hamam, evler, ahırlar, değirmenler ve bir çiftlikten ibaretti. Bunların çok kısa bir zaman içinde onarım ve bakımları da yapılarak şehrin imarı için Beylerbeyi düzeyinde gerekli faaliyetler sürdürülmüştür.

XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren bir serhat şehri olan Erzurum'da, şehrin artan stratejik değerine uygun olarak yolları emniyet altında tutmak, canlı bir ticaret ve ulaşım düzenini gerçekleştirmek ve doğuya yapılacak seferlerde bir toplanma ve hareket noktası haline getirmek amacıyla gerekli kararlar alınmış ve çalışmalar başlatılmıştır.

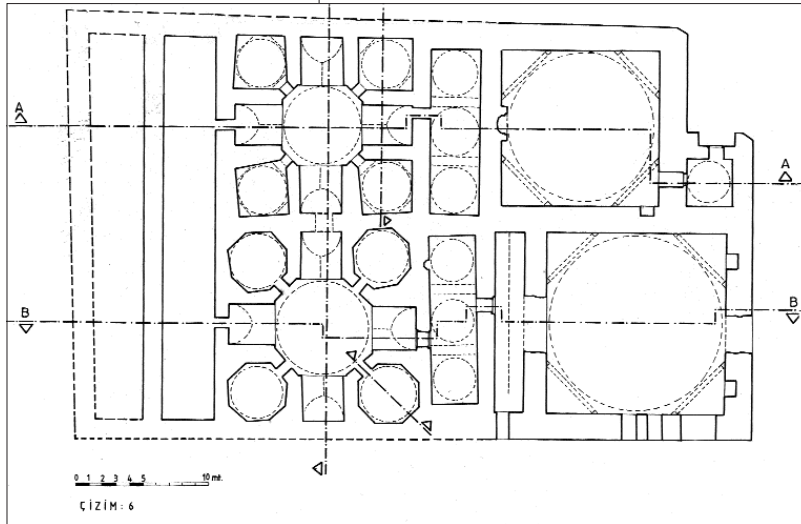
1550'li yıllarda Erzurum'da yapıldığı bilinen ilk Osmanlı eseri, **Rüstem Paşa Kervansarayı**'dır (Resim-2-3). Şehir merkezlerindeki iş hanlarında olduğu gibi Rüstem Paşa Kervansarayı da iki katlı şekilde inşa edilmiştir. Bunlar-

dan altta; ortada, dikdörtgen planlı avlu ile çevresinde dizilen payelerin gerisinde sıralanan dükkanlar alışveriş için önemli bir merkez, doğuda bir kapı ile girilen bugün ortadan kalkmış ahır bölümü de hayvanların barınması için

Resim 5

Çizim 4: Lala Paşa Camii planı

Resim 6

Çizim 6: Boyabane Hamamı
planı

önemli bir sığınak mekanı olmak üzere zemin katı meydana getiriyordu (Çizim 2). İkinci katta ise dört yanı dolaşan koridorların iki yanından fazla derinliği bulunmayan yatma yerlerinden ibaret mekânlar ile, girişin üzerinde ileri taşınmış bir yönetim odasından meydana gelen, kubbe ve tonoz örtünün hakim olduğu bir plan düzeni uygulanmıştır (Çizim:3).

Hayli harap durumda iken 1965 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce esaslı bir onarımdan geçirilen ve günümüzde Oltu Taşı işleme atölye ve satış yerleri olarak esnaflarca kullanılan bu Kervansarayın, batıya açılan eyvanı içindeki giriş kapısının üzerinde yer alan kitabe-ye göre künyesi, ribattır. İki ucundan kırılmış ve dikdörtgen şeklindeki iki sa-

tırlık mermer kitabenin (Resim: 4) ortasında kalan kısmında ise;

--- el ribat fi eyyam devlet el -----
-- el âzâm Rüstem Paşa yesserallahu ---

ifadelerinden bu kervansaray'ın, şehrin şenlendirilmesi için ribat olarak yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi ribatlar, İslâm'ın yayılma dönemlerinde yaygın olan, içlerinde cihada yönelik faaliyetlerde bulunan belli miktarda askerin bulunduğu, genellikle serhat boylarında yaptırılmış yapılara verilen isimdi. İçlerindeki askerler savaş zamanlarında sınırları korumakla hem bir karakol görevini yerine getiriyor hem de sulh zamanlarında yabancı topraklara akınlar düzenleyerek istihbarat faaliyetinde bulunuyorlardı. Ancak zamanla çevrede güvenlik sağlanınca bu yapılar yolcular için barınak ve ticari amaca yönelik anlamda kervansaraylara dönüştürülmüşlerdir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Erzurum Kalesi'nin fethi takibeden yıllarda harap ve hali olması dolayısıyla burada öncelikli bir koruma ve inzibat teşkilatı kurulamamıştı. Ayrıca, Gürcistan sınırının Erzurum'un birkaç kilometre kuzeydoğusundan geçmesi de kenti koruyacak emniyet birliğinin kurulmasını gerekli kılmıştı. İşte Rüstem Paşa Hanı'nın bu gereklilik üzerine ve bir ribat olarak, içerisinde askerleri barındırmak amacıyla inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Banisi'nin ise Kanuni döneminde 15 yıl sadrazamlık görevinde bulunduktan sonra 1560 yılında ölen Rüstem Paşa olduğu, Rüstem Paşa'nın bu yapıyı sadarete kaldığı 1546'dan 1560'a kadar geçen süre içinde ve 1550'li yıllarda yaptırmış olabileceği tahmin edilmektedir.

1562 yılı Temmuz ayında Erzurum Beylerbeyliği'ne atanan **Lala Mustafa Paşa**, görevli bulunduğu 1563 yılı Eylül ayına kadar geçen 13 aylık süre içinde, ilk Osmanlı külliyesini burada gerçek-

Resim 7

leştirmiştir (Resim 5). Cami, hamam, mektep, muvakkithane ve Beylerbeyi Sarayı gibi yapılarında banisi olan Lala Mustafa Paşa'nın adını taşıyan cami, büyük merkezlerde yaygın olarak uygulanan merkezi plan türünün, yöreye özgü bir varyasyonu olarak inşa edilmiştir (Çizim 4-5). Mimar Sinan'a ait tezkerelerde de adı geçen Lala Paşa Camii'nin plan ve projelendirilmesinin Sinan tarafından yapıldığı kesin olmakla birlikte uygulamasının, mimari kalite ve zaman açısından yerel mimarlar ya da usta gruplarınca gerçekleştirildiği kanaatini taşımaktayız.

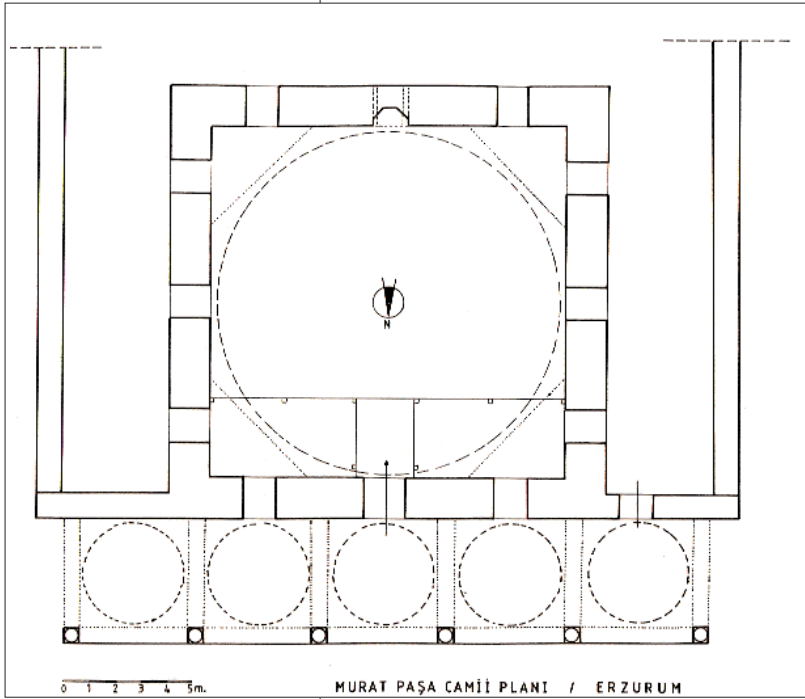
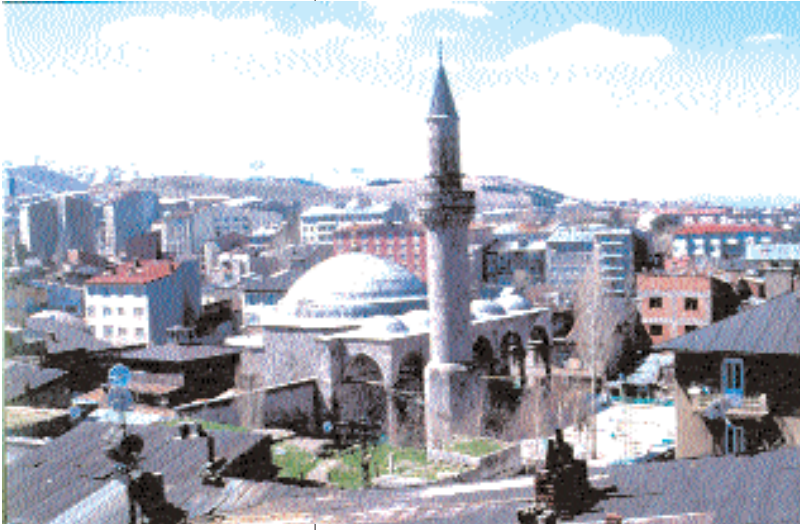
Lala Paşa Camii'nde uygulanan ve Türk mimarisi için bir övünç kaynağı olan merkezi plan şeması, Sinan ve sonrası mimarlar tarafından en son haddine kadar genişletilmiş, 1548 tarihinde tamamlanan Şehzade, 1557 tarihli Süleymaniye ile birlikte otuza yakın camide az çok değişikliklerle uygulanan bu plan türü, 1617 tarihli Sultan Ahmed ve 1665'de tamamlanan Eminönü Yeni Camii'leri ile klasik devirde son sözünü söylemiştir.

Lala Paşa Külliyesinden sonra Erzurum'da yaptırılan diğer eser 1566 tarihli Boyahane Hamamıdır (Resim: 6). Hacı Emin Ağa adlı birisi tarafından

yaptırılan bu hamam, klasik Osmanlı hamamları tarzında, erkekler ve kadınlar bölümünden oluşan Çift fonksiyonlu bir hamam iken XVII. Yüzyılda kadınlar bölümünün camekan kısmına bir mihrap ve minare eklenerek gerekli düzenlemeler yapılmış ve bir bölümü küçük bir mescit olarak hizmete sokulmuştur (Çizim:6).

Boyahane Hamamı'nda altı yıl sonra yaptırılmış diğer Osmanlı Külliyesi, Erzincan Kapısı semtinde eski Ahmediye Medresesi'nin yanındaki **Murat Paşa Külliyesi**'dir (Resim 7, Çizim 7). 1572 tarihinde II. Selim devri Paşalarından "Kuyucu" lakabıyla tanınan Murat Paşa tarafından yaptırılan külliye, çehresi hayli değişmiş bir cami ile bunun güneybatısındaki bir hamamdan ibarettir (Resim:8).

Murat Paşa Camii, tek kubbeli iç mekan ile bunun önünde cepheden iki yana taşkın beş gözlü son cemaat yerinden ve kuzeydoğu köşede avlu ortasında, düz bir alanda serbestçe yükselen minareden oluşmaktadır. Caminin içinde köşelerden kubbeye geçişi sağlayan sivri kemer şeklindeki tromplar, bölgede daha sonra inşa edilecek olan tek kubbeli camilere de model olmuştur. Caminin güneybatısındaki **Murad**

Resim 8

Çizim 7: Murat Paşa Camii
planı

Paşa Hamamı da tek fonksiyonlu ve klasik Osmanlı hamamları tertibinde inşa edilmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarına kadar Erzurum'da mimari yönden fazla dikkat çekmeyen bazı camiler de yaptırılmıştır. Ancak bu yapıların zamanla özelliklerini yitirdikleri veya ortadan kalktıkları bilinmektedir.

Yukarıda kısaca tanıtilen eserlerden de anlaşılacağı üzere Osmanlılar hakimiyetleri altına aldıkları yeni bölgelerde içinde buldukları çağın mimari özelliklerine göre yapılaşmayı sürdür-

müşlerdir. Öncelikle ihtiyaçlara göre inşa edilen bu yapılar, bazan kale, sur, burç, kışla, ribat gibi askeri amaçlı unsurlar iken bazan da yöre insanının günlük yaşama biçimini belirleyen cami, hamam, mektep, medrese, türbe, zaviye, imaret, saray v.b. yapılardır. Eski ve harap yapıları satın almak suretiyle bunları onartarak işlevsel hale getiren Erzurum'un ilk beylerbeyileri ve sadrazamlar, yörede yeni bir imar hamlesini başlatarak yönetimlerini kalıcı hale getirmişlerdir.

Kent merkezlerinde yaptırılmış olan cami planlarında bir bakıma merkezi düzenlemeler dikkat çekerken, bazan da iklim koşulları, deprem v.b. doğal afetlerin etkilerini en aza indirmeyi esas alan yapılan inşa edilmiştir. Kışları sert, soğuk ve uzun geçen Erzurum iklimi için; camilerde kalın ve az açıklıklı duvarlar, duvar içlerinden geçmeli kürsüler, mahfiller, minare merdivenleri özellik arzemektedir. Önemli bir deprem kuşağında bulunan Erzurum'un başta camiler olmak üzere her tür yapısında beden duvarlarında basıklık, kubbelerde ve kemerlerde yayvanlık ve sadelik, minarelerde cami ile sıkı bir kaynaşma, kalınlık, kütesellik ve kısalık, kubbe ve yardımcı geçiş elemanlarında süsten gösteriştan uzak, esas görevi taşımacılık olan bir sistematik düzen esas alınmıştır.

Lala Paşa Camii örneğinde olduğu gibi diğer Erzurum camilerinde de daha çok İstanbul ve çevresindeki önemli külliyelerin camilerinde uygulanan merkezi plan şeması, kalın duvarlı, yayvan ve basık kubbeli, süsten gösteriştan uzak, sade, dengeli ve yöreye uyumlu uygulamalar göz önünde bulundurulmuştur. Bu cami örneğinde ortaya konan mimari anlayış, yörenin XVII. XVI-II. ve XIX. Yüzyıla tarihlenen yapılarında da fazla bir değişikliğe uğramadan sürdürülmüştür.

Başlangıçta ribat amacıyla yapılarak sonradan ticari yapı haline dönüştürülen

Rüstem Paşa Bedesten-Kervansarayını ise ilk Osmanlı merkezlerindeki yolcuların, hayvanların, kalmasına mahsus mekanlar olma özelliğini sürdürmenin

yanında, bedesten olarak da şehrin ticari hayatına önemli katkılarda bulunan müesseseler haline getirilmişlerdir.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

ARIK, R.: "Erzurum'da iki Camii" (*Two Mosques in Erzurum*), *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara 1969, s. 149-159.

AŞIROĞLU, T.: "Erzurum İli'nin Taribçesi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, C. 1, Erzurum 1974, s. 65-115.

AYDIN, D.: "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fetbinin Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi*, Sayı 1, Erzurum 1970, s. 101-114.

AYDIN, D.: *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri*, Ankara 1998.

BALTRUSAİTS, J.: *Etudes sur l'art Mediavel en George et Armenia*, Paris 1929.

BEYGU, A. Ş.: *Erzurum Tarihi Anıtları ve Kitabeleri*, İstanbul, 1936.

CURZON, R.: *Armenia One Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia Turkey and Persia*, London 1954

ELGİN, M.: "Erzurum Boyahane Hamamı ve Camii", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, Sayı 5, s. 65-76.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname*, İstanbul 1314.

GOODWIN, G.: *A History of Ottoman Architecture*, London 1971.

GÜNDOĞDU, H.: "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Eserleri", *Kaynaklar*, Sayı 5, 1987, s. 41-49.

GÜNDOĞDU, H.: *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, Ankara 1986.

GÜNDOĞDU, H.: "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehr-i*

Mübarek Erzurum, Ankara 1989, s. 137-241.

GÜNERİ, S.: *Erzurum Çevresinin Ön Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1987.

HAMILTON, W. J.: *Researches in Asia Minor Pontus und Armenia*, London 1842.

İNALCIK, H.: "Osmanlı Devletinin Erzurum Beylerbeyliği", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, s. 353-357.

KOCAGÜNEY, V.: *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul 1942.

KONYALI, İ. H.: *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960.

KOŞAY, H. Z.: "Erzurum ve Çevresinin Dış Tarihi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, C.I, Erzurum 1974, s. 39-64.

KÜTÜKOĞLU, B.: "Mustafa Paşa" Mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, s. 732-736.

MEHMET NUSRET: *Tarihçe-i Erzurum Yabut Hemşehrilere Armağan*, İstanbul 1338.

SEVGİN, N.: *Anadolu Kaleleri*, C.I, Ankara 1959.

SÜMER, F.: "Saltuklular" Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, Ankara 1971, s. 391-432.

TEXIER, C.: *Description de l'Armenia La Perse et la Mesopotamie* 1839, Paris 1942.

TOURNEFORT, P.de: *Voyage au Levant*, Paris 1717. C. II.

ÜNAL, R. H.: "Erzurum İli Dabilindeki İslâmi Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 6. Erzurum 1974, s. 49-142.